

**«ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1988-1990 թթ.)**

1985 թ. ԽՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղար դարձավ Միխայիլ Գորբոչովը: Նրա կողմից նախաձեռնված վերակառուցման (Перестройка) քաղաքականության՝ հրապարակայնության (Гласность) և ժողովրդավարության (Демократия) կարգախոսների ներքո սկսեցին բարձրաձայնվել նաև ազգային խնդիրները: Այդ ժամանակաշրջանում կրկին ասպարեզ իջավ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Իրենց պատմական հայրենիքում ազգային գոյատևման ապահովման նպատակով հայերը վերամիավորման ժողովրդավարական ու քաղաքակիրթ ուղի ընտրեցին՝ 1987 թ. ամռանն ու աշնան սկզբներին կազմակերպվեցին ստորագրահավաքներ նշված պահանջով⁴⁴⁷: Արդյունքում՝ 1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանում ընդունվեց հայտնի որոշումը⁴⁴⁸: ԼՂԻՄ Մարզխորհրդի նստաշրջանի վերաբերյալ տեղեկություններն ու Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդին դիմելու որոշումը Ադրբեջանում առանձնապես լայն տարածում չգտան, սակայն որոշ աղբյուրներ, այնուամենայնիվ, ադրբեջանական հասարակությանը իրազեկեցին տեղի ունեցածի մասին: Արդյունքում փետրվարի 21-ին «Յուրդ» («Հայրենիք») ոչ ֆորմալ շարժման մի խումբ ակտիվիստներ և ուսանողներ ոչ մեծ մասշտաբների հանրահավաք են կազմակերպում Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի շենքի մոտ⁴⁴⁹: Մուսգայիթում տեղի ունեցած հայկական ջարդերից օրեր առաջ՝ փետրվարի 23-ին, մի խումբ բնակիչներ Բարդայից և Ադղամից շարժվում են Ստեփանակերտ՝ «հայերին մի լավ դաս տալու համար»: Ասկերանի մոտ նրանց կանգնեցնում են, տեղի ունեցած բախումների հետևանքով սպանվում են երկու երիտասարդ ադրբեջանցիներ՝ Ալին և Բախթիարը⁴⁵⁰: Ընդ որում, հայտնի է, որ նրանցից մեկը զոհվել է ադրբեջանցի ոստիկանի արձակած գնդակից, իսկ մյուսին սպանել են քարով: Բոլոր կողմերից էլ կային վիրավորներ, որոնց թիվը հայտնի չէ⁴⁵¹: Ասկերանի մոտակայքում տեղի ունեցած դեպքերը և երկու երիտասարդների սպանության մասին տեղեկությունները Բաքու հասան շատ աղավաղված ձևով՝ ներկայացվելով որպես «Ղարաբաղի հայերի կողմից

⁴⁴⁷ Ղահրամանյան Կ., Օջախի գիրք. Հոդր կանչում է, Երևան, 2005, էջ 520:

⁴⁴⁸ «Լսելով և քննարկելով ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ տեղափոխելու մասին Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդության մասին ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի պատգամավորների ելույթները, ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշեց. ընդառաջելով ԼՂԻՄ աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ցուցաբերել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերի խոր ըմբռնման զգացում և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ տեղափոխելու մասին հարցը, միաժամանակ ԽՍՀ Միության Գերագույն խորհրդի առաջ միջնորդել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ անցնելու հարցի դրական լուծման մասին»: Տե՛ս ԼՂՀ ԱԳԼ, 1988թ. փետրվարի 20-ի նստաշրջանի որոշումը,

<http://www.nkr.am/hy/decision--of-the-special-session-of-the-nkao-council-of-peoples-deputies-of-xx-session/41/>

⁴⁴⁹ Ализاده З., Конец второй республики,

http://www.azeribooks.narod.ru/politika/zardusht_alizade/konets_vtoroy_respubliki.htm

⁴⁵⁰ Նույն տեղում:

⁴⁵¹ Cornell S., Nagorno Karabakh conflict, Report no. 46, Department of East European Studies, Uppsala university, 1999, p. 16.

ադրբեջանցիների հանդեպ կիրառվող բռնության եւ անհնազանդության հերթական դրսևորում»⁴⁵²: Այս միջադեպը, ինչպես նաև Սումգայիթի հայերի կոտորածը, ավելի արեց լարված իրադրությունը և ազդեց Ադրբեջանի ներքաղաքական իրադարձությունների հետագա զարգացումների վրա: Հստակորեն ուրվագծվում էր հետևյալ քաղաքական գիծը՝ հակակոմունիստական ուժերը սկսում են ակտիվորեն շահարկել դարաբաղյան հարցն ու Ադրբեջանում հայերի առկայության հանգամանքը, նրանց դեմ աստելության սերմանումը դարձնում իրենց գլխավոր զենքը: Այդ հանգամանքն ինքնին բացառում էր Ադրբեջանում ժողովրդավարական, լիբերալ հայացքներ դավանող գործիչների գործունեությունը, հայերի կոտորածները կանխել փորձողները որակվում էին որպես «թշնամի» եւ «դավաճան»⁴⁵³:

Արդեն 1988 թ. ամռանը Բաքվում ձևավորվում է ադրբեջանցի մտավորականների ներկայացուցիչներից բաղկացած «Բաքու քաղաքի գիտնականների ակումբը», որը միավորում էր մարդկանց, «ովքեր զբաղվում են գիտական հետազոտություններով և իրենց առաջ դնում են գիտական ու լուսավորչական խնդիրներ»⁴⁵⁴: Ակումբի հիման վրա էլ ձևավորվեց Ժողովրդական ճակատի նախաձեռնողական խումբը: Սեպտեմբերի սկզբին Ժողովրդական ճակատի նախաձեռնողական խումբն արդեն շարադրել էր «Վերակառուցման աջակցության Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ծրագրի ստեղծման» նախագիծը: Ինչպես հուշում է անվանումը, դա գորբաչովամետ բարեփոխական կազմակերպություն էր: Դրա քաղաքականության հիմքում ընկած գաղափարներից շատերը պարզապես արտագրված էին Էստոնիայի ժողովրդական ճակատի ծրագրից: Սակայն կարևոր էր այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանում ստեղծվում էր այլընտրանքային քաղաքական կազմակերպություն, որի շուրջ կարող էին համախմբվել ակտիվիստներ⁴⁵⁵:

1988 թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանի Ժողճակատի նախաձեռնողական խումբը առաջարկ է ստանում հանդիպել ազգայնական մտավորականության խմբավորման հետ, որը կոչվում էր «Վարլըզ» («Գոյություն») ⁴⁵⁶: «Վարլըզ»-ի գլխավոր նպատակներից էր «ապահովել ժողովրդական զանգվածների լայն մասնակցությունը հանրապետության հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական եւ մշակութային հարցերի լուծման գործում»⁴⁵⁷: «Վարլըզ»-ի եւ Ադրբեջանի Ժողճակատի նախաձեռնողական խմբի միավորման հիման վրա էլ ձևավորվում է «Ադրբեջանի Ժողովրդական ճակատ» կուսակցությունը (հետայսու՝ ԱԺՃ)⁴⁵⁸:

⁴⁵² Ջարդուշթ Ալիգադեն գրում է, որ երկու երիտասարդ ադրբեջանիցների մահվան մասին լուրերը Բաքու են հասել աղավաղված ձևով՝ առանց ճշտելու, թե ով է կրակել, ում վրա եւ այլն: Տե՛ս՝ Ալիզադե Յ., նշվ. աշխ.:

⁴⁵³ Ալիզադե Յ., նշվ. աշխ.:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵⁵ Thomas de Waal, Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War, New York and London, 2003, p. 82.

⁴⁵⁶ Ալիզադե Յ., նշվ. աշխ.:

⁴⁵⁷ Балаев А., Народный фронт Азербайджана. Историческая хроника: 1988-1991, журнал “Страна и мир”, № 2, Мюнхен, 1991.

⁴⁵⁸ Նշենք, որ այդ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի քաղաքական կյանքում գործունեություն են ծավալել նաև Kızıbaş (Վարվրագուխ), Birlik (Միություն), Dirçəliş (Վերածնունդ) և մի շարք այլ կազմակերպություններ: Սակայն առավել կենսունակ գտնվեց ԱԺՃ-ն, որն իր գործունեության շնորհիվ Ադրբեջանում վերածվում է ամենաազդեցիկ հակակոմունիստական քաղաքական ուժի: Մանրամասն տե՛ս Hunter S., The Transcaucasus in Transition: National Building and Conflict, Significant Issues Studies, Volume XVI, Number 7, The Center for Strategic and International Studies, Washington D.C., 1994, p. 67:

Նոյեմբեր ամսին Բաքվում կրքերը կրկին թեժանում են: Նոյեմբերի 17-ին Լենինի անվան հրապարակում կրկին հանրահավաք է սկսվում: Այս անգամ հակահայկական նոր հուզումների առիթ դարձավ Թոփխանայի շուրջ ստեղծված իրադրությունը: Ադրբեջանի Կոմկուսի տպագիր օրգանը՝ «Коммунист» թերթը, հրապարակում է ԼՂԻՄ-ի Շուշի քաղաքի բնակիչների կողմից ստորագրված «Թոփխանայի ճիչը» վերտառությամբ նամակը, որտեղ նրանք իրենց բողոքն են հայտնում Շուշիի մոտակայքում Երևանի այլումիների գործարանի բնակիչների համար հանգստյան տուն կառուցելու մտադրության առթիվ⁴⁵⁹: Այդ ժամանակահատվածում ԼՂԻՄ տարածքում հայ աշխատավորների համար հանգստյան գոտու կառուցման վերաբերյալ որոշումը ակնհայտ սադրանք էր⁴⁶⁰:

«Մեյդանի» նոյեմբերյան ցույցերում առաջին անգամ Ադրբեջանական ԽՍՀ դրոշների հետ մեկտեղ հայտնվում է 1918-1920 թվականների Ադրբեջանի Ժողովրդավարական Հանրապետության եռագույն դրոշը: Հնչում են ելույթներ կայսրության, ազգային ճնշման, ադրբեջանցի ժողովրդի իրավունքների և մշակույթի ոտնահարման վերաբերյալ: Հնչում էին նաև վիրավորական արտահայտություններ կուսակցական նումենկլատուրայի, ծախված մտավորականության եւ հայերի հասցեին⁴⁶¹: Լենինի անվան հրապարակում հանրահավաքները շարունակվեցին ավելի քան մեկ շաբաթ, ընդ որում, ցուցարարներից ոմանք գիշերում էին հրապարակում: «Комсомольская правда» թերթը գրում է, որ Լենինի հրապարակում գիշերային ժամերին ցուցարարների թիվը հասնում էր 20 հազարի, մինչդեռ ցերեկը հրապարակում հավաքվում էր կես միլիոն մարդ⁴⁶²: Բնական է, որ կենտրոնական իշխանությունների, մասնավորապես Ադրբեջանական ԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աբդուռահման Վեզիրովի դեմ ուղղված այս հանրահավաքները չէին կարող այլևս անպատիժ մնալ: Նոյեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը Բաքվում պարետային ժամ է հայտարարվում: Դեկտեմբերի 4-ը ցույցերի վերջին օրն էր: Նրանք, ովքեր շարունակում էին համառորեն մնալ «Մեյդանում», նոյեմբերի 4-ի լույս 5-ի գիշերը շրջափակման ենթարկվեցին ոստիկանների կողմից և ձերբակալվեցին:

«Մեյդանի» դեպքերը հատկանշական էին Ադրբեջանում կոմունիստական ուժերի դեմ ուղղված այլընտրանքային քաղաքական ուժի՝ ԱԺԸ-ի հետագա ձևավորման և կայացման գործում: Նախ և առաջ, նոյեմբերի 17-ից մինչև դեկտեմբերի 5-ը շարունակվող ցույցերը իրենց մասշտաբներով և մասնակիցների թվով առաջին խոշոր ելույթներն էին, որոնք մասնակիորեն ուղղված էին նաև տեղի կոմունիստական կառավարիչների դեմ: ԱԺԸ-ի ձևավորման նախօրյակին հնչած ելույթների իրարամերժ հռետորաբանությունը կանխորոշեց քաղաքական այդ ուժի հետագա մասնատումը: Ակնհայտ էր ԱԺԸ-ի ներսում երկու հակադիր դիրքորոշումների առկայությունը. մտավորականների խումբը փորձում էր շեշտը դնել կոմունիստական վարչակարգի վերափոխման և իշխող կառույցի հետ համագործակցության վրա, մինչդեռ ցույցերում ելույթ ունեցող ակտիվիստների մյուս խումբը ավելի ծայրահեղական և ընդգծված հակակոմունիստական գաղափարների ջատագով էր: «Մեյդանում» մի քանի օր շարունակվող ցույցերն ակնհայտորեն ուղղված էին Բաքվի և Ադրբեջանի այլ շրջաններում բնակվող հայերի դեմ. սերմանվող ատելության գոհը դարձավ Գանձակի՝ Կիրովաբադի հայությունը:

1989 թ. հուլիսի 16-ին տեղի ունենավ ԱԺԸ կոնֆերանսը, որի ժամանակ ընտրվեց նաև կուսակցության նախագահը՝ Աբուլֆազ Էլչիբեյը: Վերոնշյալ կոնֆերանսի շրջանակներում վերջնականապես սահմանվեց կազմակերպության անվանումը՝

⁴⁵⁹ Коммунист Азербайджан, «Вопль Топханы», 17.11.1988.

⁴⁶⁰ Ализаде З., նշվ. աշխ.:

⁴⁶¹ Նույն տեղում:

⁴⁶² Altstadt A. L., The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian rule, Stanford, California, 1992, p. 202.

«Ադրբեջանի Ժողովրդական Ճակատ»: Աբուֆազ Էլչիբեյի՝ ԱԺԸ-ի նախագահ ընտրվելուց օրեր անց՝ հուլիսի 21-ից, Լենինի հրապարակում ցույցերը վերսկսվում են: Սկզբում դրանց ներկա էին մի քանի հարյուր մարդ, բայց մեկ շաբաթ անց ցուցարարների թիվն արդեն հասնում էր մի քանի հազարի: ԱԺԸ-ի անունից ելույթ էին ունենում Նեմեթ Փանահովը և Էթիբար Մամեդովը: Նրանց ելույթները մեծ արձագանք էին գտնում հավաքվածների շրջանում, նրանք դառնում էին «Մեյդանի գլխավոր հերոսները», ովքեր այժի ընկան իրենց «հերոսություններով» 1990-ի հունվարի հայկական կոտորածի ժամանակ, ինչը ամիսներ շարունակ քարոզվող էթնիկ աստելության հերթական դրսևորումն էր: ԱԺԸ-ն պահանջում էր, որ Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը չեղյալ հայտարարի ԼՂԻՄ-ում Հատուկ Կառավարման Կոմիտեի⁴⁶³ ստեղծման մասին միութենական ղեկավարության որոշումը՝ որպես հանրապետության ինքնիշխանության խախտում, վերադարձնի ԼՂԻՄ-ը հանրապետության վերահսկողության ներքո: Դեռևս ղեկտեմբերի երկրորդ կեսից ԱԺԸ-ի շտաբի դիմաց փակցված էին Բաքվի հայ բնակչության հասցեները: Բացի այդ, 10-15 հոգուց բաղկացած մարդկանց խմբերը մտնում էին հիմնարկներ և ձեռնարկություններ՝ պահանջելով տնօրեններից աշխատանքից հեռացնել ազգությամբ հայ աշխատողներին: Ոստիկանությունը ոչինչ չէր ձեռնարկում: Իրադրությունը հիշեցնում էր Սումգայիթի նախօրյակը⁴⁶⁴:

Հոկտեմբերի 4-ին ԱԺԸ-ի առաջնորդները հանդիպում են Կոմկուսի ներկայացուցիչների հետ, իսկ հաջորդ օրը ԱԺԸ-ն գրանցվում է որպես օրինական կազմակերպություն⁴⁶⁵: 1989-ի նոյեմբերի 17-ին Լենինի հրապարակում կրկին խոշոր ցույց է կազմակերպվում⁴⁶⁶, որի ժամանակ էլ առաջին անգամ հնչեցվում է ԱԴՀ-ի հիմնը⁴⁶⁷: 1990թ. հունվարի 6-ից 7-ը տեղի ունեցավ ԱԺԸ-ի երկրորդ կոնֆերանսը, որի ժամանակ էլ վերջնականապես ակնհայտ դարձավ կազմակերպության պառակտվածությունը: Առավել չափավոր հայացքներ ունեցող մտավորականների խումբը լքեց ԱԺԸ-ն՝ հետագայում ձևավորելով Սոցիալ-Դեմոկրատական կուսակցությունը:

Հունվարի 11-ին ԱԺԸ-ի ակտիվիստները Բաքվում տեղի ունեցած ցույցի ժամանակ վերջնագիր են ներկայացնում Ադրբեջանական ԽՍՀ պետական և կուսակցական ղեկավարությանը՝ պահանջելով շտապ հրավիրել Ադր. ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նիստ և պաշտոնից հեռացնել ադրբեջանական Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վեզիրովին: Հենց այդ իրադրության պայմաններում էլ սկսվում են Բաքվի հայկական կոտորածները⁴⁶⁸: Հունվարի 13-ին ԱԺԸ-ի ղեկավարությունը ամբողջական կազմով մասնակցում էր Լենինի հրապարակի ցույցին, որը ղեկավարում էր Աբուֆազ Էլչիբեյը: Այդ

⁴⁶³ Միխայիլ Գորբաչովի՝ 1989 թ. հունվարի 12-ի որոշումով ԽՍՀՄ-ում առաջին անգամ ԼՂԻՄ-ում մտցվում է կառավարման հատուկ ձև՝ ուղղակի կառավարում Մոսկվայից: Իրավական առումով, պահպանելով Լեռնային Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանի կազմում ինքնավար մարզի կարգավիճակը, ձևավորվում է Հատուկ կառավարման կոմիտե (ՀԿԿ), որը ենթարկվում էր ԽՍՀՄ պետական իշխանության և կառավարման բարձրագույն մարմիններին, օժտված էր ինքնավար մարզի ժողպատգամավորների խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի լիազորություններով, իսկ կոմիտեի նախագահը՝ մարզխորհրդի գործկոմի նախագահի իրավունքներով: ՀԿԿ նախագահ է նշանակվում Արկադի Կոլսկին, ով մինչ այդ Կրեմլի հատուկ ներկայացուցիչն էր Լեռնային Ղարաբաղում: Տե՛ս Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև. Արցախյան օրագիր, Երևան-Մտեփանակերտ, 2008, էջ 83:

⁴⁶⁴ Նույն տեղում:

⁴⁶⁵ Altstadt A., նշվ. աշխ., էջ 206:

⁴⁶⁶ Այն նվիրված էր 1988 թ.-ի նոյեմբերի 17-ից մինչև ղեկտեմբերի 5-ը տևած լայնամասշտաբ ցույցի մեկամյակի նշմանը:

⁴⁶⁷ Ализаде З., նշվ. աշխ.:

⁴⁶⁸ Казинян А., Полигон «Азербайджан», Ереван, 2011, ст. 521.

ցույցն անց էր կացվում բացառապես հակահայկական կարգախոսների ներքո, որի ժամանակ սադրիչ հաղորդագրություն է ստացվում, թե մի հայ կացնով սպանել է ուն ադրբեջանցու Բաքվի Բայիլովի շրջանում: Այդ հաղորդագրությունը բարձրաձայնվում է ԱԺԸ-ի առաջնորդների կողմից: Ցույցն ավարտվում է «Մահ հայերին» կոչով, և ամբոխը ցրվում է: Ջարդարարները տարածվում են քաղաքով մեկ, քանի որ հայերի հասցեներն ու ազգանունները արդեն հայտնի էին⁴⁶⁹: Ջարդերը շարունակվում են վեց օր⁴⁷⁰:

Այսպիսով, Ադրբեջանում հակակոմունիստական առաջին ազդեցիկ ուժի՝ ԱԺԸ-ի ձևավորման և գործունեության հիմնական պատճառներին ու հետևանքներին անդրադառնալով, կարելի է նշել, որ այն, ի սկզբանե, որդեգրեց քաղաքական պայքարի ագրեսիվ և բռնի մեթոդներ: Հակահայկական ակտիվ քարոզչությունը դարձավ զանգվածների վրա ազդելու գլխավոր գեներ, որի հետևանքով էլ կազմակերպվեցին և իրագործվեցին Սումգայիթի, Կիրովաբադի, Բաքվի հայության կոտորածները: Անկախացման ուղի բռնած Ադրբեջանում ԱԺԸ-ի և կոմունիստական կուսակցության քաղաքական ծրագրերում և իշխանության համար մղվող պայքարում Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը և հայերի հանդեպ ազգային անհանդուրժողականության քարոզչությունը դարձան գլխավոր քաղաքական լծակները, ինչի արդյունքում էլ ձևավորվում էր ատելությանբ լի և ագրեսիվ տրամադրություններ ունեցող ադրբեջանական հասարակություն:

**FORMATION AND ACTIVITY OF THE « AZERBAIJAN POPULAR FRONT PARTY»
(1988-1990)
Tatevik Hayrapetyan
(summary)**

The article represents the process of formation of the first non-communist parties in Azerbaijan in 1988-1990. These two years before becoming independent had great impact on the history of Azerbaijan Republic. One of the strongest anti-communist parties was the Azerbaijan popular Front party head of which Abulfaz Elchibey became the second president of Azerbaijan in 1992. APFP mainly used the anti-Armenian propaganda while fighting for power.

---

⁴⁶⁹ Ализаде З., նշվ. աշխ.:

⁴⁷⁰ 1990 թ. հունվարի 13-19-ի ջարդերից հետո Բաքուն հայաթափվում է (ավելի քան 250000 հայ), բազմաթիվ սպանվածներ, փախստականներ և անհայտ կորածներ: Բաքվում պաշտոնական հետաքննություն այդպես էլ չանցկացվեց, ուստի սպանվածների և տուժածների մասին ստույգ թվաքանակ ներկայացնել հնարավոր չէ: Տե՛ս «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ» (1988-1994թթ.). Հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 115: